R.A. Krol

Hyper Duitsland

Tijdservaring en nervositeit in het *fin de siècle*

In het *fin de siècle* stond Duitsland onder hoogspanning. Het land dat pas net een eenheid was geworden in 1871 en hoopvol was ten aanzien van de toekomst, werd door de eenwording en de complexiteit van het vergrote land geconfronteerd met allerlei crisisverschijnselen, waarvan met name de nervositeit de belangrijkste was. Anders dan in de rest van Europa hangt deze spanning in Duitsland samen met de ervaring van de versnelling van tijd.

De periode van het *fin de siècle*, van omstreeks 1880 tot 1914, wordt vaak gekarakteriseerd in termen van decadentie, doelloosheid en moedeloosheid. Tegelijkertijd wordt zij ook aangeduid met begrippen als vooruitgangsgeloof, optimisme en dadendrang. Deze antinomie, zowel een afsterven als een vernieuwing, is een typisch kenmerk van het *fin de siècle*.¹ Deze ambivalentie zou eindigen en zijn hoogtepunt vinden in het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.²

Het ambivalente karakter en de daarmee gepaard gaande spanningen van het *fin de siècle* zouden zich in Duitsland scherper en radicaler hebben voorgedaan dan elders in Europa.³ Dit lijkt een nawee van de zogenoemde *Sonderweg*-these. Deze these – Duitsland zou op on-Europese wijze tot een democratie zijn gekomen – was lange tijd leidend als het ging om Duitslands politieke en culturele ontwikkeling.⁴ In plaats van te richten op deze inmiddels achterhaalde *Sonderweg*-these en de nadruk op de radicale ambivalentie van Duitsland, is het interessanter om de spanningen in het Duitse *fin de siècle* te duiden aan de hand van een analyse van de versnelling van het leven. Een dergelijke analyse zal verhelderen waarom Duitsland in het *fin de siècle* onder hoogspanning stond en waarom de nervositeit in de tijd zelf werd ervaren als uniek voor Duitsland. Tijd en de versnelling van tijd werden ervaren tegen de achtergrond van de nieuwe technische

verworvenheden en snelle politieke, culturele en sociaaleconomische veranderingen. Zo bezien blijken de symptomen als nervositeit niet zozeer uniek, als wel de tijdservaring die aan de symptomen ten grondslag lag.

De nerveuze grootmacht

De tijdspanne van het *fin de siècle* in Duitsland wijkt af van de landen om haar heen. Waar in de omringende landen het begin rond 1870 of zelfs 1880 wordt geplaatst, wordt in Duitsland de aanvang rond 1890 gesitueerd. Dat hangt samen met de eenwording van Duitsland die in 1871 onder leiding van Otto von Bismarck plaatsvond. Hoewel Duitsland in deze periode een relatief moderne economie, cultuur en maatschappij kende, had het geen parlementaire democratie, kon de burger nauwelijks participeren in de politiek, en behield de oude erfelijk bevoorrechte elite een dominante positie zowel op politiek, militair als agrarisch niveau. De diepewortelde romantische en regionale tradities werden veelal in stand gehouden na de eenwording, wat tot spanningen tussen elite en massa leidden en als gevolg tot onrust in de maatschappij.⁵

In Duitsland had in de tijd van Bismarck de gedachte postgevat dat een politiek én culturele eenwording was gerealiseerd. Bij nader inzien bleek het enkel een politieke eenwording, en eigenlijk ook alleen op papier, want in realiteit was Duitsland geen stabiel geheel. Bismarck had steeds andere coalities gesmeed om zijn machtsbasis veilig te stellen. Dit systeem had uiteindelijk het land niet verenigd maar intern verdeeld.⁶ De Duitse eenwording viel ook nog samen met het begin van de Tweede Industriële Revolutie (1870-1914), die in Duitsland – dat later industrialiseerde dan de rest van Europa – tot een versnelde industrialisering leidde.⁷ Bovendien raakte de economie in 1873 in een diepe crisis die tot ver in de jaren 1890 aanhield. Kortom, in Duitsland vielen in de periode van het *fin de siècle* verschillende processen samen, die in de buurlanden vaak na elkaar verliepen: industrialisering, socialisme, massademocratie, klassenconflicten, sociaaleconomisch pluralisme, urbanisatie, staats- en natievorming.⁸ Duitsland stond dus voor de taak om tegelijkertijd identiteits-, legitimiteits-, participatie- en integratiecrises te bezweren.⁹

Vanaf 1890 verscherpten zich de verschillende crises. Het is het jaar dat kanselier Bismarck werd afgezet door Wilhelm II. Daarmee kwam een einde aan de *Realpolitik* en begon een meer impulsieve en agressieve *Weltpolitik*, die gezien werd als uitdrukking van het superioriteitsgevoel

of de grootheidswaanzin van keizer Wilhelm II.¹⁰ Zijn imperialistische politiek was gericht op de toekomst, op het vergroten van de macht en het grondgebied van Duitsland, maar werd ook ingezet om de interne spanningen te bezweren. Het was een politiek die getypeerd werd door onrust, ongeduld, prikkelbaarheid en nervositeit.¹¹

Na het gedwongen aftreden van Bismarck was er, naast de politieke, maatschappelijke en economische veranderingen, ook cultureel sprake van een ingrijpende omslag. Diverse verenigingen en sociëteiten werden opgericht, die door Bismarck eerder verboden waren of klein gehouden werden.¹² Volgens sommigen was er sprake van culturele bloei en politieke neergang. Zo schetst de prominente Duitse historicus Friedrich Meinecke (1862-1954) in zijn memoires de jaren 1890: 'In ganz Deutschland ist um 1890 nicht nur politisch, sondern auch geistig etwas Neues zu spüren, und zwar beides zueinander in umgekehrter Kurve. Politisch ging es abwärts, geistig wieder aufwärts'.¹³ Voor Meineckes standpunt ten aanzien van de culturele opgang valt veel te zeggen, vooral met betrekking tot de werken van dichters en denkers als Friedrich Nietzsche, Richard Wagner, Stefan George, Max Weber en Thomas Mann. Ook de opkomst van allerlei kunstenaarskringen en jeugdbewegingen geven blijk van een culturele bloei. Op hetzelfde moment ontstonden overigens ook allerlei politiek-cultureel en vooral utopisch georiënteerde stromingen – die Meinecke waarschijnlijk als neergang beschouwde – zoals het marxisme, sociaal-darwinisme, eugenetica en de rassenleer.¹⁴ Het samengaan van optimisme, utopisme, moedeloosheid en nervositeit en de veelheid aan crises en veranderingen op politiek, economisch, cultureel en maatschappelijk vlak, werd in Duitsland volgens het algemene beeld als radicaler en scherper beschouwd dan het geval zou zijn geweest in de rest van Europa.¹⁵ Wat is de reden dat dit in Duitsland vooral in de tijd zelf als zodanig werd ervaren?

Nervositeit

De Duitse moderniteitscrisis wordt goed duidelijk in vergelijking met het Habsburgse Rijk met Wenen als zenuwcentrum. Het Habsburgse Rijk was in diep verval aan het raken in deze periode, terwijl het jonge, net gevormde Duitse Rijk juist bezig was aan een politieke, maatschappelijke, industriële opmars, die de moderniteit omarmende. Duitsland barstte van dynamiek, expansiedrift, snelheid, optimisme en toekomstgerichtheid.¹⁶ De keerzijde van die 'moderniteit' was een gevoel van vervreemding en fragmentatie, die

zich uitte in verschijnselen van overgevoeligheid, vermoeidheid, decadentie, irrationalisme, innerlijkheid, verval en degeneratie.¹⁷

De keerzijde van de moderniteit was ook in het Habsburgse Rijk en in veel landen in Europa zichtbaar, maar lijkt in Duitsland radicaler te zijn ervaren.¹⁸ Voordat ik in ga op de onderliggende oorzaak hiervan, zal ik eerst de nervositeit – het gevolg van een samengaan van euforie en angst – onder de loep nemen, want deze onrust wordt door de meeste historici als belangrijkste symptoom gezien van de moderniteit.

Moderniteit verwijst naar thema's als: industrialisering, verstedelijking, verandering in de politieke cultuur, technische innovaties, het ontstaan van een grote arbeidersklasse, arbeidsdeling in fabrieken (arbeiders verliezen contact met hun werk wat leidt tot vervreemding), systematisering, rationalisering, verbetering van de infrastructuur, de sociale kwestie, huishouding, arbeidsomstandigheden, betere werktijden, gezondheidszorg en de rol van de staat.¹⁹ De Duitse socioloog Max Weber (1864-1920) wees op het zelfversterkende mechanisme van dit systeem en vroeg zich af hoe de mens zich kon standhouden als bureaucratisering, techniek en rationalisering steeds verder worden verscherpt en hoe dit proces nog gecontroleerd kan worden.²⁰ De mens in de stad zou het contact met de natuur en zichzelf al verloren hebben; ze waren een nietig onderdeel van een bovenmenselijke of zelfs onmenselijke metropool geworden.²¹

Het beeld van de grote stad die leidt tot ontworteling en vervreemding komt ook helder naar voren in getuigenissen uit deze periode. De eerder aangehaalde Duitse historicus Meinecke beschrijft bijvoorbeeld in zijn memoires zijn kindertijd in het dorpje Salzwedel, tweehonderd kilometer ten westen van Berlijn, als volgt: 'Salzwedel war in meiner Kindheit anfangs noch ohne Eisenbahn und nur auf die Postkutsche angewiesen. So klingt in meine ersten neun Lebensjahre (1862 bis 1871), die ich hier verbrachte, das Posthorn vor dem Elternhause immer fröhlich schmetternd hinein.'²² Toen het gezin naar Berlijn verhuisde, veroorzaakte dat een diepe breuk in het innerlijk van Meinecke. Hij stelt dat het contrast tussen het idyllische dorpje en de 'Berliner Großstadtumgebung' zijn 'ganze Lebensstimmung beeinflusst und romantisch disponiert hat'.²³

Meinecke stond niet alleen in zijn ervaringen van de snel veranderende tijd en de impact die een grote stad op het individu kan uitoefenen. De Duitse historicus Karl Lamprecht (1856-1915) beschrijft op vergelijkbare wijze zijn confrontatie met de nieuwe tijd; ook hij groeide op met de postkoets gesitueerd in een plattelandsidylle.²⁴ Maar de onrust bleef niet beperkt tot

een kleine elite van *Bildungsbürgers*; zij was een collectief verschijnsel.²⁵

Het alomtegenwoordige gevoel van versnelling van de maatschappij had tot gevolg dat veel mensen in de grotere steden te maken kregen met een bepaalde onrust. Die onrust was mede het resultaat van de nieuwe obsessie (zowel in positieve als negatieve zin) met snelheid. Door technische innovaties, transportmiddelen en massa-culturele ontwikkelingen – zoals de auto, tram, trein, schepen, maar ook de fiets, telegraaf, telefoon, radio, grammofoon, film – versnelde het tempo van het bestaan.²⁶

De wereld werd kleiner door de technische verworvenheden, maar ook onoverzichtelijker. De medicus en schrijver Max Nordau (1849-1923) beschreef in 1892 hoe door deze onoverzichtelijkheid, en eigenlijk overspannenheid, de mens oververmoeid was geraakt, wat zich vertaalde in een toename van alcoholisme, zelfmoord en hysterie.²⁷ De ervaring van de ‘verandering als constante’ en de overprikkeling van de zintuigen leidde tot verwarring en het gevoel geen houvast meer te hebben; wat leidde tot een crisisverschijnsel: een zenuwaandoening die in de tijd werd aangeduid als neurasthenie. De term werd in 1869 voor het eerst aangedragen door de Amerikaanse zenuwarts Georg M. Beard (1839-1883), die er in 1880 een boek over publiceerde.²⁸ Beard zag de oorzaken van deze zenuwziekte gelegen in zowel de omgeving (de moderne maatschappij) als in het individu zelf (onderdrukking van emoties).²⁹ Beard was overigens niet pessimistisch en had niet het idee dat dit fenomeen zou leiden tot allerlei vormen van decadentie. Integendeel, hij was van mening dat deze nerveuze toestand het lichaam van de mens veel goeds bracht: het zou een helende en preventieve werking kunnen hebben tegen bijvoorbeeld jicht en reuma.³⁰ Beard was in Duitsland voornamelijk bekend door zijn introductie van het begrip neurasthenie, die kennelijk op het juiste moment kwam. Het begrip vervulde een behoefte naar duiding van dit crisisverschijnsel.³¹

Het ‘Zeitalter der Neurose’ is niet los te denken van de politiek van Wilhelm II, die met zijn narcistische en nerveuze karakter en zijn onberekenbare gedrag een kind van zijn tijd was.³² De Duitse historicus Volker Ullrich typeert Wilhelm II treffend als: ‘unsicher und arrogant, intelligent und impulsiv, vernarrt in die moderne Technik und zugleich verliebt in Pomp und Theatralik.’³³ Dat waren alles behalve gunstige eigenschappen om een evenwichtige en stabiele politiek te voeren. Het Duitse publiek had overigens een ander beeld van de keizer. Hij was mede door zijn vele openbare optredens een populaire vorst.³⁴ Zijn publieke optredens die met veel aplomb, militaire parades en pracht en praal gepaard gingen, maakten veel indruk op zijn

toehoorders. Tegelijkertijd maakt deze drang tot overdadige versiering en pathos hem tot een operetteachtige, decoratieve figuur, dit werd in de tijd gezien als het kenmerk van een eindfase, het *fin de siècle*.³⁵

Anders dan vaak beweerd, zijn de symptomen van nervositeit niet uniek voor en niet radicaler in Duitsland.³⁶ Wel uniek was de snelheid en de korte tijdspanne waarin de verschillende ontwikkelingen plaatsvonden. De onderliggende factor van de nervositeit is niet de radicaliteit van de symptomen maar de ervaring van de versnelling van tijd.

Tijd

Eind negentiende eeuw veranderde het besef van tijd, zowel in algemene als in praktische zin: zo werd in 1874 in Duitsland door de spoorwegen één algemene tijd gehanteerd – hoewel in verschillende regio's tevens de lokale kloktijd werd aangehouden. Pas in 1893 werd een nationale tijd ingevoerd.³⁷ Ook het fabrieksleven zorgde er in de vorm van de prikklok voor dat de tijd een nadrukkelijker factor in het dagelijks leven werd. Bovendien was de klok letterlijk van de kerk naar de huiskamer verschoven en kwam uiteindelijk via vestzak op de pols terecht, waardoor het steeds meer het ritme van de mens ging bepalen.³⁸

Die ijzeren discipline van buitenaf ging gepaard met stress, het gevoel de tijd niet bij te houden en daardoor de grip op de maatschappij te verliezen, wat aanleiding was om ook vanuit natuurkundig, filosofisch en psychologisch perspectief op de tijd te reflecteren. Einsteins relativiteitstheorie, de individuele ervaring van tijd in de filosofie van Henri Bergson en de romans van Thomas Mann, alsook de rol van het geheugen zoals door Marcel Proust en Sigmund Freud is onderzocht, getuigen hiervan. In deze meer filosofische reflectie op tijd speelt het innerlijk van de individuele mens een rol. 'Hoe ervaren wij de tijd, los van de 'objectieve' kloktijd?'. Maar ook 'hoe gaan we om met een gevoel van versnelling van de tijd?', waren kernvragen in deze periode.

Dat de tijd sneller leek te gaan, werd in eerste instantie gekoppeld aan de toename van de eerdergenoemde technische vernieuwingen en de obsessie met snelheid. Die obsessie had bijvoorbeeld ook Wilhelm II – hij kreeg niet voor niets bijnamen als 'Wilhelm de Plotselinge' of 'Wilhelm de Reiziger'.³⁹ Of zoals Ullrich de politiek van Wilhelm II beschrijft: 'In der Tat entsprach die wilhelminische *Weltpolitik* mit ihrer vibrierenden Unruhe und Sprunghaftigkeit ganz der neuen Erfahrung der Beschleunigung, wie sie

für die Gesellschaft insgesamt, vor allem für das Leben in den Großstädten, charakteristisch war.⁴⁰ In de maatschappij werd de ervaring van versnelling gevoeld en met name gemeten aan de hand van de toename van allerlei zaken, zoals de toename van bevolkingsomvang, verkeer en communicatie, interlokaal en internationaal transport, de lengte van weggennet en spoor, de circulatie van communicatiemedia en informatie, maar ook de toename van bijvoorbeeld vleesconsumptie en delicatessewinkels.⁴¹

De Amerikaanse cultuurhistoricus Stephen Kern geeft in *The Culture of Time and Space* een mooi voorbeeld van de manier waarop techniek de ervaring van versnelling veroorzaakt. Hij toont aan dat in de zomer van 1914, in de aanloop naar de oorlog – de climax van het *fin de siècle* in Europa – de machthebbers en het militaire apparaat gevangen zaten in een veelheid aan telegrammen, telefoongesprekken, memo's, persberichten, deadlines en ultimata. Verschillende politici en onderhandelaars begaven het onder de druk van koortsachtige confrontaties en slapeloze nachten, piekerend over de gevolgen van hun haastige beslissingen. De moord op Franz Ferdinand veroorzaakte naast de diplomatieke en communicatieve crisis, ook een versnelling in de berichtgeving van kranten en creëerde daarmee een extra druk op de machthebbers. Daarnaast werd het publiek door de berichtgeving meegezogen in de chaos en oorlogshysterie.⁴²

Kerns nadruk op de versnelling door techniek is in feite een algemene opvatting en lijkt op het eerste gezicht ook in de tijd zelf als zodanig te zijn ervaren. Maar bij nadere beschouwing is de techniek niet meteen de oorzaak van het gevoel van versnelling. De eerder aangehaalde historicus Lamprecht kwam in 1913 met een ander inzicht: hij beschrijft 'hoe waarneming en denken veranderen door het *tempo* waarin de indrukken elkaar afwisselen'.⁴³ Daarmee wijst hij dus op een breukervaring. De eigen periode werd beschouwd als een tijd waarin de veranderingen snel plaatsvonden en als fundamenteel werden ervaren. Het heden werd als radicaal anders dan het verleden beschouwd, of in ieder geval was het in hoog tempo anders aan het worden.⁴⁴ Het gevolg van deze breuk is een nieuwe perceptie op verleden, heden en toekomst en dus op tijd.

De Duitse historicus Reinhart Koselleck (1923–2006) heeft deze nieuwe perceptie op tijd uitgewerkt in een theorie die ervan uitgaat dat de mens steeds handelt op basis van ervaringen van het verleden en verwachtingen van de toekomst. Hij introduceert hier twee concepten die voor de oriëntatie in het heden richtinggevend zouden zijn; het betreft de 'ervaringsruimte' en de 'verwachtingshorizon'. Koselleck stelt dat tot halverwege de achttiende

eeuw de ervaringsruimte en de verwachtingshorizon overeenkomsten vertoonden.⁴⁵ De toekomst zag er dus niet heel anders uit dan het verleden. Vanaf halverwege de achttiende eeuw komt hier verandering in. Onder invloed van de vooruitgangsgedachte ontstaat een kloof tussen de ervaringsruimte en de verwachtingshorizon: de gerichtheid op een maakbare toekomst resulteert erin dat deze volstrekt anders is en zal zijn dan het verleden. Nu bezag Koselleck dit als algemene ontwikkeling vanaf het midden van de achttiende eeuw, maar de kern van deze theorie lijkt van toepassing op de situatie in Duitsland rond het *fin de siècle*, waar in een korte tijdspanne veel processen samenvielen. Dat zorgde voor het gevoel in een volledig nieuwe tijd te leven waar de ervaringsruimte niet langer overeenstemde met de verwachtingshorizon.

Lamprecht sprak van het *tempo* waarin de *indrukken* elkaar afwisselen en hoe dat leidde tot het veranderen of beïnvloeden van de waarneming en het denken. Die verandering uitte zich in het gevoel in een tijd van versnelling te leven, of zoals het in de tijd zelf werd aangeduid: een *Beschleunigung der Erlebniszeitmaße* (versnelling van de tijdservaring).⁴⁶ Dat houdt dus in dat in het heden de ervaringsruimte klein is en maar tijdelijk hanteerbaar voor de verwachtingshorizon. Kosellecks kloof lijkt daarmee gedicht, maar enkel als het gaat om korte momenten. Dat is het proces van ‘contraction of the present’, zoals de Duitse socioloog Hartmut Rosa dat noemt (in navolging van de Duitse filosoof Hermann Lübbe).⁴⁷ Een ‘samentrekking van het heden’, of het ‘oplossen van het heden’, zoals het in de tijd door een leerling van Lamprecht werd aangeduid.⁴⁸ Lamprecht beschreef het als volgt: ‘wij ervaren de tegenwoordige tijd zo intensief, dat wij haar al in elke minuut die komt en gaat, historisch zouden willen bekijken.’⁴⁹

De theorie van Rosa laat zien hoe de samentrekking van het heden en de ervaring van versnelling in het Duitse *fin de siècle* hoogspanning tot gevolg had. Een korte blik op de kerngedachte van zijn theorie zal dat duidelijk maken. Rosa onderscheidt drie categorieën van de versnelling, die alle aanwezig zijn in wat hij noemt een ‘versnellingsamenleving’.⁵⁰ De eerste categorie is de technische versnelling waarbij het gaat om toename van transport-, communicatie- en productieprocessen. Dat zijn dus processen *in* de samenleving.⁵¹ De tweede categorie betreft de versnelling *van* de samenleving, wat Rosa de versnelling van de maatschappelijke verandering noemt. Daaronder verstaat hij dat de snelheid waarmee veranderingen optreden zelf ook verandert. De mentaliteit, waarden, mode, levensstijlen, het taalgebruik, omgangsvormen en gewoontes zijn bijvoorbeeld aan versnelde

verandering onderhevig.⁵² Deze categorie leidt tot de zojuist genoemde ‘samentrekking van het heden.’⁵³ Als derde categorie onderscheidt Rosa de versnelling van het levenstempo, waarmee hij duidt op de tijdsbeleving van mensen. Deze vorm van versnelling omschrijft hij als ‘de toename van het aantal handelings- of belevenisepisoden per tijdseenheid’ dit is het gevolg volgens Rosa van de behoefte meer te doen in minder tijd.⁵⁴

Het voert te ver om hier in detail in te gaan op Rosa’s theorie over de complexe samenhang en wisselwerking van deze categorieën. Het gaat er hier om dat deze categorieën, die Rosa beschouwt als kenmerkend voor een versnellingssamenleving, bij uitstek in het Duitse *fin de siècle* aanwezig waren. In Duitsland was de technische versnelling (categorie 1) duidelijk zichtbaar en vond bovendien plaats tijdens de inhaalslag van de Tweede Industriële Revolutie. De versnelling in de samenleving (categorie 2) is te zien in de eerdergenoemde identiteits-, legitimiteits-, participatie- en integratiecrises en bijvoorbeeld in de ‘grote stad-ervaringen’ en dan ook nog eens in een gecomprimeerde vorm, omdat ze alle samenvielen met de ontwikkeling na de eenwording van Duitsland. Wat dat betreft is ook de samentrekking van het heden hier duidelijk zichtbaar. De derde categorie, het gevoel van versnelling van de tijd, is gebleken uit de voorgaande citaten van onder anderen Lamprecht.

Het interessante aan de theorie van Rosa is dat hij de oorzaak van de versnelling niet ziet in de techniek, want dat is in zijn opvatting een antwoord op tijdgebrek. Volgens Rosa werd al ver voor de moderne tijd met haar stoommachines, spoorwegen, telegraaf en auto de transport-, productie- en communicatieprocessen geprobeerd te versnellen, bijvoorbeeld door de paarden van de koetsier vaker te verversetten of door meerdere bodes te gebruiken om berichten over te brengen.⁵⁵ In plaats van de techniek ligt de oorzaak volgens Rosa in de concurrentie. Daarmee wijst hij in eerste instantie op het concurrentiegericht kapitalistische systeem, maar het reikt volgens hem verder dan dat. In vrijwel alle sferen van het maatschappelijke leven is concurrentie volgens hem de belangrijkste drijfveer. Dat geldt dus ook voor de politiek. De militaire en politieke wedloop tussen natiestaten is hiervan een goed voorbeeld. En deze wedloop zorgt in feite weer voor de versnelling van technische, economische en infrastructurele innovaties.⁵⁶ Het zal duidelijk zijn dat in het geval van Duitsland hier de economische inhaalslag na de eenwording als drijfveer gezien kan worden, en nog meer de *Weltpolitik* van Wilhelm II, waarmee hij zich wilde meten met bijvoorbeeld Groot-Brittannië.

Naast concurrentie – waarbij de mens vooral overgeleverd is aan de

dynamiek van de versnelling – is er volgens Rosa ook een culturele drijfveer waarbij de mens zelf gedreven wordt door een behoefte, of eigenlijk een belofte. Rosa omschrijft deze belofte als ‘het goede leven is het vervulde leven’: een leven dat rijk aan ervaringen is en waarin alle mogelijkheden worden uitgeput.⁵⁷ Het probleem is dat de moderne tijd meer ervaringen biedt dan voor een mens in één leven te ervaren zijn, maar dat zal de behoefte niet verminderen.⁵⁸ In het geval van Duitsland was er wellicht niet de ‘behoefte’ om meer te doen in minder tijd zoals dat wellicht geldt voor de hedendaagse maatschappij, maar, zoals Lamprecht het uitdrukte, het land werd geconfronteerd met het tempo van de indrukken, dus met versnelling: de politieke concurrentie, de technische veranderingen, de samentrekking van het heden door de hoeveelheid van versnellingen in zeer korte tijd zorgde voor de ervaring van de versnelling van tijd en maakte Duitsland hyper.

Conclusie

In het Duitse *fin de siècle* waren de symptomen van de moderniteit in vergelijking met de omringende landen niet uniek. De *Sonderweg*-these of soortgelijke constructies die de uniciteit van de Duitse politieke en culturele ontwikkeling benadrukken, verklaren in feite niets, behalve wat (achteraf) als norm wordt gezien in een politieke en culturele ontwikkeling (heeft Frankrijk ook niet een opmerkelijke on-Europese politieke ontwikkeling gekend met vijf republieken?).

Wat uniek was aan Duitsland in deze periode was de veelheid aan ontwikkelingen in een relatief korte tijd. Dit hangt samen met de gecomprimeerde concentratie van processen, die in Duitsland tot hoogspanning leidde, met als gevolg dat de nervositeit *in de tijd zelf* werd ervaren als uniek voor Duitsland. Als het echter gaat om symptomen valt dat te betwisten, aangezien deze in heel Europa terug te zien zijn. Wel uniek was de tijdservaring die aan deze symptomen ten grondslag lag. Door de samentrekking van het heden en het gevoel van versnelling in een zeer korte periode werd de nervositeit in Duitsland als erger ervaren, maar in essentie was het een symptoom van de ervaring van de versnelling van tijd.

Zoals de onderzoeken naar de rol van neurasthenie en andere zenuwziektes hebben bijgedragen aan interessante perspectieven op de oplopende spanningen in het *fin de siècle* en de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog⁵⁹, zo zou de toepassing van tijdstheorieën op specifieke perioden ook zijn vruchten kunnen afwerpen. Op die manier kan aangetoond worden, zoals

ik hier in het kort heb getracht te doen, dat er nooit sprake was van een radicalere Duitse modernisering, of een afwijkend Duitsland als het gaat om de symptomen van nervositeit – het doet geen recht aan de individuele ontwikkeling en ervaring in de tijd zelf – maar van een gecomprimeerd en verdicht proces met een veelheid aan ontwikkelingen, die zowel positieve energie als stress (neurasthenie) tot gevolg had. Het is dit verdichte proces dat in een gespannen Europa leidde tot een ervaring van een hyper Duitsland.

Noten

1. Michael Saler, "Introduction," in *The Fin-De-Siècle World*, ed. Michael Saler (Londen en New York: Routledge, 2015), 1-8, aldaar 4.
2. De historiografie van het *fin de siècle* kent ruwweg drie fasen. De tijdgenoten, de generatie na de Eerste Wereldoorlog en de recente geschiedschrijving. Respectievelijk definieerde en typeerde zij het *fin de siècle* als een esthetische beweging in West-Europa en de Verenigde Staten, als facet van het grotere verhaal van het ontstaan van de 'moderniteit', en als iets dat op mondiaal niveau plaatsvond; een transnationaal perspectief. Er zijn hier en daar verschillen in periodisering; de een situeert het begin in 1870, de ander rond 1880. Wessel Krul, "Tweemaal fin-de-siècle: van de negentiende naar de twintigste eeuw," *Groniek: Historisch Tijdschrift* 143 (1998): 155-167, aldaar 163. Invloedrijk is nog steeds: Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York: Vintage Books, 1980). Specifiek voor Duitsland: Suzanne Marchand en David Lindenfeld, *Germany at the Fin de Siècle: Culture, Politics and Ideas*, ed. Suzanne Marchand en David Lindenfeld (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2004). Transnationaal is: Michael Saler, *The Fin-De-Siècle World*, ed. Michael Saler (Londen en New York: Routledge, 2015). In relatie tot de Eerste Wereldoorlog: Philipp Blom, *De duizelingwekkende jaren: Europa 1900-1914* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012); Patrick Dassen, *Sprong in het duister: Duitsland en de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Van Oorschot, 2014); Andreas Killen, *Berlin Electropolis. Shock, Nerves, and German Modernity* (Berkeley Los Angeles en Londen: University of California Press, 2006), 3.
3. Frits Boterman, *Cultuur als macht: Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Utrecht, Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers, 2013), 165-257. De hoofdthese van dit werk geeft blijk van de verouderde *Sonderweg*-these: er wordt een lijn getrokken van Goethe naar Buchenwald. Voor een treffende kritiek op dit werk: H.W. von der Dunk, "Een schuldige cultuur?," *Geschiedenis Magazine* 48 No. 8 (2013): 54-55; Thomas Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland" in idem, *Kann Geschichte objektiv sein? Historische Essays* (München: C.H. Beck, 2013), 84-104, aldaar 94, 98-99.
4. Annie Everett, "The Genesis of the Sonderweg," *International Social Science Review* vol 91 issue 2 (2015): 1-42; Richard J. Evans, *Rereading German history: from unification to reunification, 1800-1996* (London en New York: Routledge, 1997), 12-22; Chris

- Lorenz, "De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945. Posities, problemen en discussies," in *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind*, ed. Herman Beliën en Gert J. van Setten (Amsterdam: Agon, 1991), 141-180.
5. Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland," 94, 96, 98-99; Killen, *Berlin Electropolis*, 37.
 6. Hans-Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1980), 96.
 7. Killen, *Berlin Electropolis*, 20-26.
 8. Brian Ladd, "Berlin," in *Europe 1789 to 1914 Encyclopedia of the Age of Industry and Empire* ed., John Merriman en Jay Winter (Detroit enz: Thomsen Gale, 2006), 215-220; Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland," 98.
 9. Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland," 98.
 10. Volker Ullrich, *Die Nervöse Grossmacht 1871-1918: Aufstieg und untergang des deutschen Kaiserreichs* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1997), passim. Wilhelm II zorgde overigens voor nog meer politieke crises: zoals de Marokkocrises, het beroemde Krüger-Telegram, de Daily Telegraph affaire. Over zijn geestelijke toestand: Christopher M. Clark, *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power* (London: Penguin, 2009), 29-34.
 11. Joachim Radkau, "Die wilhelminische Ära als nervöses Zeitalter, oder: Die Nerven als Netz zwischen Tempo- und Körpergeschichte," *Geschichte und Gesellschaft* 20 no. 2 (april/juni 1994): 211-241, aldaar 238; Ullrich, *Die Nervöse Grossmacht*, 581, 720.
 12. Boterman, *Cultuur als macht*, 170.
 13. Friedrich Meinecke, *Erlebtes 1862-1901* (Leipzig: Koehler und Amelang, 1941), 167.
 14. Boterman, *Cultuur als macht*, 168.
 15. Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland," 95, 99-100; Boterman, *Cultuur als Macht*, 165-166; Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität: Deutschland zwischen Bismarck und Hitler* (München en Wenen: Carl Hanser Verlag, 1998), passim.
 16. Boterman, *Cultuur als macht*, 167.
 17. Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität*, passim; Max Nordau, *Entartung*, 2 dln (Berlijn: Carl Duncker, 1892-1893). Radkau verbindt medische, sociale en mentaliteitsgeschiedenis. Zijn voornaamste bronnen zijn patiëntendossiers.
 18. Boterman, *Cultuur als macht*, 165-166; Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland," 94, 98-99.
 19. Nipperdey geeft een pagina lange opsomming: Nipperdey, "Probleme der modernisierung in Deutschland," 84-85; David Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940* (Hilversum: Verloren, 2008) 22-23.
 20. Baneke, *Synthetisch denken*, 24.
 21. Killen, *Berlin Electropolis*, 2, 8; Manuel Stoffers, *Het nerveuze tijdperk en zijn historici: De opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis in Duitsland 1889-1915* (Maastricht: dissertatie, 2007), 248.
 22. Meinecke, *Erlebtes*, 24. 'Salzwedel was in mijn jeugd aanvankelijk zonder een trein

- en alleen op de postkoets aangewezen. Dus in mijn eerste negen levensjaren (1862-1871), die ik hier heb doorgebracht, klonk de altijd vrolijke schallende posthoorn voor het huis van de ouders.’
23. Meinecke, *Erlebtes*, 44. ‘Dat de grootstedelijke omgeving van Berlijn, [zijn] gehele levensstemming beïnvloed en romantisch bepaald had’.
 24. Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 247-284, in het bijzonder: 247-248. Voor een reeks aan voorbeelden: Jens Flemming, Klaus Saul en Peter-Christian Witt ed., *Quellen zur Alltagsgeschichte der Deutschen 1871-1914* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997).
 25. Killen, *Berlin Electropolis*, 1, 6, 36; Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität*, 13; Radkau, “Die wilhelminische Ära als nervöses Zeitalter,” 216-217; Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 260-261.
 26. Killen, *Berlin Electropolis*, 2, 4-5, 33. Krul, “Tweemaal,” 155; Baneke, *Synthetisch denken*, 24.
 27. Baneke, *Synthetisch denken*, 25.
 28. Radkau, *Das Zeitalter*, 49-50, 52. George M. Beard, *A Practical Treatise on Nervous Exhaustion (Neurasthenia): its Symptoms, Nature, Sequences, Treatment* (New York :W. Wood & Company, 1880); George M. Beard, *American Nervousness. Its causes and Consequences* (New York: G.P. Putnam’s sons, 1881).
 29. Radkau, *Das Zeitalter*, 53; Niet veel later, in 1908, werkte Freud een vergelijkbare these uit: Sigmund Freud, “Die “kulturelle” Sexualmoral und die moderne Nervosität,” in *Gesammelte Werke band VII* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 1999), 141-167.
 30. Radkau, *Das Zeitalter*, 53.
 31. Idem, 54-55.
 32. Radkau, *Das Zeitalter*, 59; Ullrich, *Die Nervöse Grossmacht*, passim; Boterman, *Cultuur als Macht*, 243.
 33. Ullrich, *Die Nervöse Grossmacht*, 144. ‘onzeker en arrogant, intelligent en impulsief, gek op moderne technologie en tegelijkertijd verliefd op pracht en het theatrale’.
 34. Clark, *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power*, 218-255.
 35. Krul, “Tweemaal,” 161; Boterman, *Cultuur als macht*, 248.
 36. De transnationale invalshoek van *The Fin-De-Siècle World* van Saler et al. laat dat duidelijk zien.
 37. Baneke, *Synthetisch denken*, 27; Stephen Kern, *The Culture of Time and Space, 1880–1918* (Cambridge Mass. en Londen: Harvard University Press, 1983, 2003), 12-13.
 38. Zie ook: Georg Simmel, “Die Großstädte und das Geistesleben,” in *Georg Simmel Gesamtausgabe. Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908* ed., Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt en Otthein Rammstedt band 1 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995), 116-131, aldaar 119-120; Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 262.
 39. Blom, *De duizelingwekkende jaren*, 351.
 40. Ullrich, *Die Nervöse Grossmacht*, 581. ‘Inderdaad stemde de wilhelminische *Weltpolitik*, met zijn vibrerende rusteloosheid en grilligheid, volledig overeen met de nieuwe ervaring van versnelling, die kenmerkend was voor de samenleving als geheel, vooral voor het leven in de grote steden’.

41. Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 254-257; Killen, *Berlin Electropolis*, 2, 4, 8, 16, 23, 26, 28, 33-34, 37, 39.
42. Kern, *The Culture of Time and Space*, 260. De versnelling sloeg later om in een vertraging (waar het ook deels een gevolg van was geweest). Dit idee van vertraging als reactie of resultaat van versnelling is uitvoerig uitgewerkt in: Hartmut Rosa, *Social Acceleration. A New Theory of Modernity* trans. Jonathan Trejo-Mathys (New York: Columbia University Press, 2013), 54 e.v. Na de versnelling van de stap in de oorlog kwam het ook letterlijk tot stilstand door middel van de loopgraven en de destructie. Over de hectiek en versnelling in de media: Ewoud Kieft, *Oorlogsentousiasme. Europa 1900-1918* (Amsterdam en Antwerpen: de Bezige Bij, 2015), 17-19, 23.
43. Dit is de weergave van Manuel Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 248.
44. Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 250.
45. Reinhart Koselleck, "Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont' – zwei historische Kategorien," in idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979), 349-375; zie ook: Jan van der Dussen, "De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis," in *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden*, ed. Maria Grever en Harry Jansen (Hilversum: Verloren, 2001), 17-33, aldaar 26.
46. Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 254.
47. Hartmut Rosa, "Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society," in *High-Speed Society, Social Acceleration, Power, and Modernity*, ed. Hartmut Rosa en William E. Scheuerman (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2009), 77-112 aldaar 109.
48. Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 254.
49. Geciteerd in: Stoffers, *Het nerveuze tijdperk*, 251.
50. Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*, trans Huub Stegeman (Amsterdam: Boom, 2016), 16. Dit is een verkorte variant op het uitvoerige: Hartmut Rosa, *Beschleunigung: Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2005).
51. Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, 17.
52. Idem, 19-20.
53. Voor een uiteenzetting van hoe dit empirisch is te onderbouwen: Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, 21-23.
54. Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, 23-24.
55. Idem, 31.
56. Idem, 32-33.
57. Idem, 36.
58. Idem, 24.
59. Zie bijvoorbeeld het recent georganiseerde congres: 'Nerven und Krieg. Psychische Mobilisierungs- und Leidenserfahrungen in Deutschland 1900-1933': *nervennundkrieg.de/* (geraadpleegd 17-9-2018).